

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Siyaset Anlayışı-I*

Öz: Bu makalemizde ilk olarak, İslam mezheplerinin siyasete ve siyasi konulara ait anlayışları ana hatlarıyla araştırılmaktadır. Daha sonra İslâm dininin büyük çoğunluğunu teşkil eden Ehl-i Sünnet Mezhebi'nin ana ekollerinden biri olan Eş'arilik mezhebinin kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin yaşadığı dönemdeki sosyo-politik durum ve fikrî gelişmeler, Eş'arî'nin siyasete karşı tutumu ve siyasetle ilgili görüşleri gibi konular ele alınmaktadır. Bu konu incelenmeden önce İslam dininin ana kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnetinde siyaset, siyaseti çağrıştıran kavram ve görüşler ile Hz. Peygamber sonrası dönemde Müslümanların tarihinde siyasetin gelişim süreci üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İmamet, Hilâfet, Eş'arilik, el-Eş'arî, Siyaset.

Tahsin
YILDIRIM

Abu Hasan al-Ash'ari's Understanding of Politics (The Caliphate / Imamate)

Abstract: In this study we have initially given an outline of the understandings of the Islamic sects of politics and some political issues. Afterwards, such issues as socio-political conditions and intellectual developments in the time of Abu Hasan al-Ash'ari, the founder of the Ash'ari sect which is one of the main schools of Ahl al-Sunnah sect and constitutes the great majority of the Muslims, and his attitudes and views towards politics have been discussed. Before dealing with this topic, we have dwelled on the politics, concepts and views that evoke politics in the Quran and the Sunnah of the Prophet, which are the main sources of Islamic Religion, and on the process of development of politics in Islamic history starting from the period of the Prophet onwards..

Keywords: Imamate, Caliphate, Ash'arism, al-Ash'ari, Politics.

* Bu makale, yazarın "Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Siyaset Anlayışı" isimli yayınlanmamış yüksek lisans tezinden türetilmiştir. Aynı zamanda yazı, konuyla ilgili iki çalışmanın birinci kısmıdır.

** Öğr. Gör., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı. E-Posta: tahsin.yildirim@ikc.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7287-559X>.

Giriş

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından hemen sonra, Müslümanların işlerini idare edecek, can, mal ve inanç hürriyetini muhafaza edecek bir halifenin seçimi meselesi ortaya çıktı. Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesi ile durulmuş gözükten siyasi tartışmalar, Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra halifenin seçiminde hakeme başvurulması neticesinde ilk haricî fikirlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Hakem olayı ile beliren siyasi ayrışmalar, Cemel Vak'ası, Siffin Savaşı ve Hz. Ali'nin şehid edilmesi ile iyice belirginleşerek fitne kapıları sonuna kadar açıldı. Sonrasında İslam siyaseti alanında köklü bir ihtilaf ortaya çıktı ve bu fitnenin gölgesi altında Şia mezhebi ortaya çıktı. Birbirlerine zıt "Şia" ve "Hariciye" diye adlandırılan bu iki mezhebin ortaya çıkışıyla, bahsedilen mezheplerin arasında orta yolu tutan, sonradan "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat" diye adlandırılan bir akım da meydana gelmiştir.

Siyasi ihtilaflar veya siyasi mezhepler, her ne kadar siyasi eğilimlerle ortaya çıkmışlarsa da İslâm siyasetinin tabiatı gereği devamlı din ile bağlı kalmış ve bu siyasetin temelini din oluşturmuştur. Bu sebeple İslam siyasi mezhepleri din olgusu ile bir şekilde ilişkili olmuş, bazen ona çok yaklaşmış bazen de İslam prensiplerinin dışına çıkarak ondan uzaklaşmıştır. Bu siyasi mezhepler zamanla dinin temel prensipleri olan itikadî meselelere temas ederek inanç ve iman hakkında kendilerine ait görüşler ortaya koymuşlardır.

H. II asırda Abbasilerin zamanında ortaya çıkan Mu'tezililerin fıkıh ve hadis âlimlerine karşı giriştikleri hücumlar şiddetlenmişti. Bunların hücumlarından ne tanıyan bir fıkıh âlimi, ne de meşhur bir muhaddis kurtulabilmişti. Bu sebeple Mu'tezililerin saldırılarına maruz kalanlar onlardan nefret etmiş ve bunların adları bela ve musibetlerle anılmaya başlamıştı. Gitgide düşmanlık daha da kökleşmiş, insanlar Mu'tezililerin iyiliklerini, İslam'ı savunmalarını, İslam uğrunda çektikleri eziyetleri, zındıklara ve nefesine uyanlara karşı koymalarını unuttular. İnsanlar bunları, halifeleri her takva sahibi imamı ve her doğru yolu gösteren muhaddisi sorguya çekmeleri için kışkırtanlar şeklinde anıyorlardı. Önceleri Basra Mu'tezililerinden olan ve onların içerisinde neş'et edip yetişen ve savunucularından olan Ebû'l-Hasan el-Eş'arî Müslümanların birbirlerini tekfir ederek canları pahasına mücadele ettikleri bir dönemde asgari müştereklere vurgu yaparak, İslam'ın birleştirici ve tüm insanları kucaklayıcı mesajını öne çıkararak akan kardeşkanını önlemek için büyük gayret göstermiştir.

1. El-Eş'arî'nin Yaşadığı Dönemde Sosyo-Politik Durum ve Fikirsal Gelişmeler

1.1. El-Eş'arî'nin Hayatı ve Eserleri

1.1.1. Hayatı

H. 260 / M. 873 yılında Basra'da doğan Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin tam şeceresi şöyledir: Ali b. İsmail b. İshak b. Salim b. İsmail b. Abdallah b. Musa b. Bilal b. Ebi Burda.¹ Eş'arî, Mu'tezile'den Ebû Ali el-Cubbâî'nin hem öğrencisi ve hem de üvey oğlu idi. Eş'arî, yaklaşık olarak 40 yaşına kadar Mu'tezile'nin etkisi altında kaldı.² Daha sonra onlardan ayrılarak Ehl-i Sünnete intisap etmiştir. Muhaliflerine karşı ve özellikle Mu'tezile âlimlerine karşı naklî ve aklî delillere dayanarak mücadeleye giren el-Eş'arî, Ehl-i Sünnet akaidinin ilk ve en şiddetli savunucusu olmuştur. Mu'tezileye red mahiyetinde telif ettiği kitaplarında, selef akaidini savunurken bizzat Mu'tezilenin silahını kullanması, yani naklî delillerin yanında aklî delillere de başvurması, Mu'tezile mezhebinin kuvvetini sarsan, Mu'tezileyi siyaset sultanının çıkardığı siyaset arşından indiren en büyük darbe olmuştur.³

El-Eş'arî, Mu'tezilî sistemini çökerten popüler bir kahraman haline geldi. Sünnî felsefî kelamın kurucusu olarak tanındı. El-Eş'arî'deki bu ani değişikliğin sebebinin eski Mu'tezilî hocası el-Cübbâî ile yaptığı *salah ve aslah*, yani Allah'ın fiillerinin akli mülâhazalara mı dayandığı, yoksa yarattığı varlıklar için en iyi olanı yapmak zorunda mı olduğu sorunuyla ilgili tartışmadan kaynaklandığı bilinmektedir. El-Eş'arî, el-Cübbâî'ye geliyor ve üç kardeşin hallerini arz ediyor. Bunlardan biri muttaki, biri ilah tanımaz, biri de çocukken ölmüştür. El-Eş'arî bunların ahiretteki durumlarını soruyor. El-Cubbaî bu soruya tatmin edici cevap veremiyor. Mu'tezilîlerin *salah ve aslah* sorunlarıyla ilgili doktrinini aklî delillerle izah edemeyince el-Eş'arî, Mu'tezilîlere galip geliyor. Bu değişikliğin nedeni ne olursa olsun düşüncesinde tamamen ciddi ve samimidir. Bundan sonra çok sayıda kitap yazmıştır.⁴ El-Eş'arî kendi mezhebinin ve Mu'tezile'ye karşı delillerini *el-İbane* adlı kitabının mukaddimesinde toplu bir şekilde açıklamıştır.⁵

1 M. Sait Yazıcıoğlu, "Eş'arî'nin Hayatı," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV (1981): 458.

2 Neşet Çağatay, İbrahim Ağâh Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları 1985), 195.

3 Talat Koçyiğit, *Kelamcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar*, (Ankara: DİB Yayınları, 1984), 91.

4 Mian Muhammed Şerif, *İslam Düşünce Tarihi*, çev. Mustafa Armağan, (İstanbul: İnsan Yay., 1990), I, 256.

5 Muhammed Ebû Zehra, *İslam'da İtikadî, Siyasi ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdülkadir Şener, (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1993), 170.

El-Eş'arî, Kur'an-ı Kerim ile ilişkisi olan felsefî görüşlerin orta yolunu tutmuşsa da hakkında ayet veya hadis bulunan bütün mevzularda fıkıh âlimleriyle ittifak etmiştir. Onun hayatını inceleyen bir kişi, aşağıda belirtilen bütün görüşlerinde orta yolu tuttuğunu açıkça görecektir.

1.1.2. Eserleri

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin kalam, cedel, tefsir, usûl-i fıkıh ilimlerine ayrıca Mu'tezile ve Şi'a'nın reddine, Mecusîlerin, Yahûdîlerin ve Hristiyanların, tabiatçıların ve çeşitli felsefî görüşlerin tenkidine dair irili ufaklı yüzü aşkın eser yazdığı rivayet edilir. Bunların sayısını üç yüze çıkarırlar da vardır. İbn Asakir, el-Eş'arî'ye ait eserlerin listesini onun *el-'Umed* adlı eseriyle İbn Furek'in *Mücerred*'inden nakleder. Ancak bunlardan sadece beşi günümüze kadar ulaşabilmiştir.

1. *Mâkâlâtü'l-İslâmiyyin*: Müslümanlar arasında itikadla ilgili olarak ortaya çıkan farklı görüş ve mezheplere dair önemli kaynaklardandır (Wiesbaden 1382/1963; Kahire 1389/1970).

2. *El-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*: Ehl-i Sünnete intisap ettiği yıllarda kaleme aldığı bir risale olduğu söylenir (Haydarabad 1322; Kahire 1987).

3. *El-Lüma' fi'r-red 'alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*: Allah'ın sıfatlarını, kader ve iman konularını Ehl-i Sünnet'e göre açıklayan eseridir (Beyrut 1408/ 1988).

4. *El-Has 'Ale'l-Bahs*: Kalam ilmini ve bu ilmin kullandığı aklî istidlal metotlarını tenkit edenlere cevap olarak yazdığı risaledir. Eser, *Risale fi İstihsani'l-Havz fi 'İlmi'l-Kelam* adıyla meşhur olmuş ve bu isimle neşredilmişse de (Richard J. Mc. Carthy, *The Theology of al-Ash'arî* içinde, Beyrut 1953) son araştırmalara göre bu eserin *el-Has 'Ale'l-Bahs* adını taşıdığı anlaşılmıştır.⁶

5. *Risâle ilâ Ehli's-Seğr*: Selef'in üzerinde icma ettiği itikadî ilkeleri ihtiva eden, Demirkapı⁷ halkına hitaben yazıp gönderdiği bir risaledir. Allah'ın varlığına dair

6 İrfan Abdülhamid, "Eş'arî Ebü'l-Hasan," *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), XI, 447.

7 Demirkapı veya eski varyantıyla Temir Kapı (Göktürkçe: Temir Kapı) tarihî dönemde Orta Asya'nın Maverâünnehir kesiminde, bu bölge güneyinde bulunmuş olan meşhur bir geçittir. Kabul edilmiş görüşlere göre bu yer Belh kentini Semerkant'a bağlayan yol üzerinde kayalık bir geçit veya dağ boğazı idi. Sekizinci asrın ilk on yıllarından tarihlendirilen Türk runik harfli yazıtlarda Temir kapı (Demirkapı) toponimi sık sık anılmaktadır. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986), 24, 28, 32, 36

delilin yer aldığı bir mukaddime ile iki babdan oluşur. Birinci babda Hz. Peygamber (s.a.v.)'in gönderildiği sırada insanların dinî durumları, ikinci babda Selef'in üzerinde icma ettiği esaslar ele alınır. Muhammed Seyyid el-Cenyend tarafından *Usûlü Ehli's-Sünne ve'l-Cema'a* adıyla yayımlanan eseri (Kahire 1987) Kıvamüddin Burslan Türkçe'ye çevirerek *Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda yayınlamıştır. *Risale*'nin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bir nüshası vardır (*Revan Köşkü, nr.510*).

Kaynaklarda el-Eş'arî'ye nisbet edilen *Tefsîrü'l-Kur'an*'ın günümüze kadar ulaşıp ulaşmadığına ilişkin bir kayıt bulunmamakla beraber İbn Füre'ın *Tefsîrü'l-Kur'an* adlı kitabında bu eser kısmen nakledilmiştir. İbn Füre'ın eserinin eksik bir nüshası (III. Cilt) Millet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Feyzullah Efendi, nr. 50). El-Eş'arî'ye nisbet edilerek yayınlanan *Şeceretü'l-Yakîn* (Madrid 1987) ve *Mukaddimetü Seyyidi Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* adlı eserlerin ihtiva ettiği konuların el-Eş'arî'nin düşünceleriyle bağdaştırmak mümkün olmadığı düşüncesiyle, ona ait olmadığı iddia edilmiştir.⁸

1.2. El-Eş'arî Döneminde Sosyo-Politik Durum

Hicri III. asrın müceddidi olarak kabul edilen el-Eş'arî,⁹ Abbasî devletinin merkezi konumunda olan Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Yaşadığı dönemler Abbasi hilafetinin ortalarına rastlamaktadır. Abbasi devletinin kuruluşundan (132/750) onuncu halife Mütevekkil'in (232-247/847-861) hilafete geçişine kadarki dönem İslam tarihçilerince Abbasi hâkimiyetinde birinci dönem olarak kabul edilir. Devletin yıkıldığı 656/1258 yılına kadar geçen süre de ikinci dönem olarak nitelenmektedir. Halife Mütevekkil'in dönemi ise devletin yıkılması ile sonuçlanan çözülme sürecinin başlangıcı olarak kabul edilir.¹⁰ Bu dönemde halifenin temsil ettiği merkezi otorite gittikçe güç kaybetmiş, devlet sınırları içerisinde birçok bağımsız ve yarı bağımsız devletler ortaya çıkmaya başlamış, siyasi iktidarı ve toplumu tehdit eden isyanlar baş göstermeye başlamıştır.¹¹

8 İrfan Abdülhamid, "Eş'arî Ebü'l-Hasan," 447.

9 İbn Asakir, Ebü'l-Kasım, Ali b. el-Hasan, *Tebyinü Kezibü'l-Müfteri fi ma Nüsibe ila İmam Ebi Hasan el-Eş'arî*, (Beyrut: Daru'l-Kitabü'l-Arabi, 1990), 53.

10 Adem Apak, *Anahtarlarıyla İslam Tarihi*, (İstanbul: Ensar Neşr., 2011), 11.

11 Hüseyin Güneş, "Eş'arîliğin Kuruluş Dönemine Tarihi Bir Bakış," *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Eş'arîlik Sempozyumu*, (İstanbul: Beyan Yay., 2015), I, 453-463.

El-Eş'arî'nin yaşadığı 260-324/873-936 yılları arasında ise altı adet Abbasî halifesi değişmiştir ki bunlar: el-Mu'temid Alellah (256-279/870-892), el-Mu'tazid Billah (279-289/892-902), el-Müktefi Billah (289-295/902-908), el-Muktedir Billah (295-320/908-932), el-Kahir Billah (320-322/932-934) ve er-Radî Billah (322-329/934-940)'tır.¹²

Mu'temid (256-279/870-892) döneminin ilk yıllarında devlet idaresinde Türk nüfusunun etkinliği göze çarpmaktadır. Hilafet merkezi Samarra'dan Bağdat'a taşınmış, Mütevekkil (232-247/847-861)'in izlediği Türk karşıtı siyaset ve sonraki halifeler dönemindeki iç çekişmeler, isyanların bastırılması ve Bizans seferleri nedeniyle, onun döneminde Türkler tamamen ordunun dışında tutulmuştur.¹³

Mu'tazid (279-289/892-902) orduda yeniden yapılanmaya gitti. Aynı zamanda o, farklı sınıflara yer vermekle birlikte üst komuta kademesine Arapları yerleştirmeye gayret gösterdi. Mu'tazid, farklı bölgelerde bağımsız hareket etmeye çalışan valiler ve hanedanlıkları kontrol altına almaya çalışarak önceki halifelere nazaran daha merkeziyetçi ve otoriter bir idare kurmaya çalıştı.¹⁴

Müktefi (289-295/902-908), Mu'tazid'in Çiçek adında bir Türk cariyesinden olma oğludur. Babası gibi merkezi otoriteyi güçlendirmek için çabaladı. Bir taraftan Karmati isyanlarını bastırmakla uğraşırken diğer taraftan bağımsız hareket etmeye çalışan valileri etkisiz hale getirmeye çalıştı. Bu kapsamda Muhammed b. Süleyman komutasında bir ordu ile 292/905 yılında Mısır'da ve Suriye'de hüküm süren Türk hanedanı Tolunoğulları'nın hâkimiyetine son verdi.¹⁵

Halife Muktedî'nin ölümünden sonra küçük yaştaki kardeşi Muktedir (295-320/908-932) vezirler tarafından hilafete getirildi. Halifenin küçüklüğünden yararlanan vezir Abbas b. Hasan el-Cerceraî ülkeyi tek başına yönetmek istedi. Ancak bu durum sarayda parçalanmalara neden oldu ve yetkin bir halife arayışını beraberinde getirdi. Muktedir, darbeye maruz kalarak hilafet makamından indirildi ve veziri Abbas darbeciler tarafından öldürüldü. Kısa bir zaman sonra Türk komutan Munis'in desteği ile Muktedir karşı darbe ile tekrar hilafet makamını ele geçirdi. Yeni vezir Ali b. Furat sınırsız yetkilerle donatılarak halife tarafından vezir yapıldı.¹⁶

12 Şaban Öz, *İslam Tarihi*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2013), 182-191.

13 Apak, *Anahtarlarıyla İslam Tarihi*, 326-327.

14 Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr Taberi, *Tarihü'l- Ümem ve'l-Mülük*, thk. Muhammed b. Ebü'l Fadl İbrahim, (Beyrut: Daru Suveydan, 1967), X, 45.

15 et-Taberi, *Tarihü'l- Ümem ve'l-Mülük*, X, 115-116.

16 et-Taberi, *Tarihü'l- Ümem ve'l-Mülük*, X, 140-141.

Yeni halife Razî (322-329/934-940), vezirlerin ve sivil bürokrasinin ülkeyi iyi yönetemediğini düşünerek, merkezi otoriteyi güçlendirecek, otorite zafiyetini yok etmek için ülkenin daha iyi yönetilmesi için "Emiru'l-Ümeralık" kurumunu oluşturdu. Ordunun başkomutanlığı dâhil, valiler ve vezirler dâhil üst düzey bürokrasi atamalarını onun yetkisine bıraktı. Daha sonra bu makama getirilen Türk asıllı Tüzün'ün halifeyi tahttan indirip onu hapse attırıp gözlerine mil çektirecek kadar Türkler Abbasi halifelerinin üzerinde güç kazanmıştı.¹⁷

Özet olarak, böyle bir ortamda el-Eş'arî orta yolu bulmak için arabulucu ve uzlaşmacı bir tutum sergileyerek toplumsal gerginliği azaltmaya çalışmıştır. El-Eş'arî'nin çoğu zaman halkı devlete itaat ve isyan eden grupları sükûnete çağırması ve fikirler arasında uzlaştırıcı olmak istemesi, bu kargaşa ortamından çıkılması için gösterdiği büyük bir çaba olarak görülmektedir. Siyasi ve dini ihtilaflar arasında onun bu tutumu toplumsal huzurun teşekkülünde çok önemli katkı sağlamıştır. Müslümanların birbirlerini tekfir etmeleri ve neticesinde çıkan kargaşalarda canlarını yitirilmesine yol açan bu dönemde asgari müştereklere vurgu yaparak, İslam'ın birleştirici ve tüm insanları kucaklayıcı mesajını öne çıkararak akan kardeşkanını önlemek için büyük gayret göstermiştir.¹⁸

1.3. Eş'arî Döneminde Fikirsal Gelişmeler

Emevîler döneminde, iktidarın yaptığı haksızlıkları ve zulmün cebri ideoloji ile Allah'a atfedilmesine karşı çıkan Kaderiyeden etkilenen Mu'tezilî ekol, hürriyet fikrini ve buna dayalı olarak da insanın sorumluluğunu ön plana çıkarmıştı. Mu'tezilî ekol, bu dönemde özgürlükçü muhalifler olarak görülmesine karşın Halife Me'mun ile iktidara geldiklerinde Emevîler'den farklı davranmamışlar, "Kur'an yaratılmıştır" sloganı ile iktidardan aldıkları güçle rakiplerine baskı ve şiddet uygulamaya başlamışlardır.¹⁹ Hürriyet aşığı ideoloji iktidar gücüyle, birden açık fi-

17 Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, (Beirut: Daru'l Kitabü'l-Arabi, 1992), 39. Ayrıca bkz. Nahide Bozkurt, "Abbasiiler," *İslam Tarihi*, (Ankara: İSAM Yay., 2012), XV, 459-529.

18 Güneş, "Eş'arîliğin Kuruluş Dönemine Tarihi Bir Bakış," *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Eş'arîlik Sempozyumu*, I, 463.

19 W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, (İstanbul: Birleşik Yay., 2001), 300-303.

kirli zorbalar haline dönüşmüştü. Bu durum, akılcı ve felsefî nitelikten siyasi bir niteliğe bürünmenin kaçınılmaz bir sonucu olarak, Mu'tezilî ekolü "mihne" (siyasi engizisyon ve baskı) uygulamalarının tek sorumlusu olarak görülmesine neden olmuştur. Mu'tezile'nin iktidarla birlikte yaptığı bu baskı politikasının sonucu, Mütevekkil döneminde felsefî ve kelamî ekole ambargo konulmasına sebep olmuş ve ideolojik hadisçiliğin egemen olduğu Mu'tezile karşıtı mihne karşıtı süreci ortaya çıkarmıştır.²⁰

Mihne olayları neticesinde, Müslümanların fikir tarihinde hakikatin araştırılmasında akli öne çıkaran, kelam ilminin ortaya çıkmasına vesile olan fikir adamları olarak Mu'tezilî ilim adamları, özellikle felsefeyi kullanmaları ve kelam ehli olarak takdim edilmelerinden dolayı çok katı bir şekilde eleştirilmekten kurtulamamışlardır.²¹

Sonuç olarak, "İslam'ın siyasi çöküşü"²² olarak adlandırılan Abbasîlerin bu döneminde, son derece zor şartlar altında, akli ön planda tutan Mu'tezile ekolünün mihne süreci sonrasında kendini yenileyemeyerek etkinliğini kaybetmesi, el-Eş'arî gibi ilim ve fikir adamlarının ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır, diyebiliriz. El-Eş'arî her ne kadar Mu'tezile'den ayrıldığını ifade etse de İslam'ı savunma konusunda ve Mu'tezilî çevreyi eleştirirken onların metodlarından istifade etmiş, itikadî esasları aklın ilkeleri ile desteklemekten geri durmamıştır. Toplumsal etkinliğini kaybeden Mu'tezile'den sonra boşluk Eş'arî ve Sünnî düşünce olarak tabir edebileceğimiz zihniyetin halk tarafından kabul görmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır.

2. El-Eş'arî'nin Siyasete Karşı Tutumu ve Siyasetle İlgili Görüşleri

2.1. Siyaset

2.1.1. Sözlük Anlamıyla Siyaset

Türkçeye de siyaset olarak geçen bu kelime, Arapça "sase" fiilinden türemiş olup mastar halindedir. Kelimenin çekimi "sase, yesusu, siyaseten" şeklinde olup, esas anlamı, hayvanlar ile ilgilenmek, onların bakımını üstlenmek ve onları evcil hale getirmek, liderlik etmek, başkanlık etmek, insanların işlerini düzeltmek, islah

20 Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset*, (İstanbul: Pınar Yay., 2002), 352-355.

21 Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 308-309.

22 Mehmet Salih Geçit, "Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Din Siyaset İlişkisi Konusundaki Görüşleri," *Ekev Akademi Dergisi*, 61 (2015): 100.

etmektir.²³ Bu anlamının dışında, yönetmek, idare etmek, idaresinden sorumlu olmak,²⁴ aklını çelmek, cezbetmek, ikna etmek²⁵ manalarında da kullanılmıştır.

Siyaset kelimesi ve kelimenin türevleri Kur'an'da geçmemektedir. Hadislerde ise hem "at terbiye etme" hem de "halkın işlerini yönetme" manalarında kullanılır. Nitekim Ebû Hureyre'nin Resulullah'a isnad ettiği bir rivayette Allah Resülü "siyaset" kelimesini, "insanları yönetme" şeklinde kullanmıştır:

İsrailoğulları, kendilerine gönderilen peygamberler tarafından (siyaset edilirdi) yönetilirdi. Bir peygamber vefat ettiğinde onlara hemen başka bir peygamber gönderildi. Ancak, benden sonra peygamber gelmeyecek, sayıca çok olan halifelerim olacaktır. Oradakiler, Allah Resülü'ne bu durumda bize neyi emredersiniz ey Allah'ın Resülü diye sordular: O, kendisine biat edilene ilk olarak siz de biat edip itaat edin. Halifelerime karşı sorumluluklarınızı yerine getirin. Zira Allah onlara yönettiklerinin haklarına riayet edip etmediklerini soracaktır.²⁶

Siyaset, gerçek anlamıyla, bir nesneye bağlanmak ve onun iyiliği ve iyileşmesine itina göstermek, görüp gözetmek anlamında kullanılmış olsa da sonrasında çobanlık yapanların, yönetilenlerin işlerini muhafaza ile vali ve hâkim olmak anlamlarında da dile gelmiştir. Bu anlam üzere hükmeden, hükmedilen, edepli ve edeplendiren olması ve zaman içerisinde meydana gelen olaylar ve dünyadaki değişimler konusunda geçmişten gelen bir tecrübeye sahip bulunması sebebiyle bilirkişilere ve âkil adamlara "sayis" ismi verilmiştir.²⁷ Atları yetiştiren kimselere "seyis" denmesi bu benzerlikten olması muhtemeldir.

Sonuç olarak, bu anlamlar doğrultusunda siyaset, eşyayı, hayvanları, kitleleri ve insanları yönlendirme, idare etme sanatı olarak tanımlanabilir. Bu sanat, insanın yaratılışında var olan bir huy ve karakterdir. Bu yetenek sayesinde insan, karşısına çıkan tüm sorunların içine nüfuz edebilir, müşkillerini halleder, suçluları zelil edip suçları ortadan kaldırabilir, toplumun bozulmasının önüne geçer, Allah tarafın-

23 Muhammed b. Mükerrrem el-İfriki el-Mısrî ibn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, (Beyrut: Daru's-Sadr, 1993), IV, 107.

24 Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2001), XIII, 91.
25 el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, XIII, 92.

26 Muhammed b. İsmail Ebû Abdullah el-Buharî, *Sahihu'l-Buharî*, thk. Muhammed Zehir Nasire'n-Nasır, (Şam: Daru Tavku'n-Neca, 2001), IV, 169, (h.no: 3455).

27 Mütercim Asım Efendi, *el-Okyanusü'l-Basit fi Tercümetü'l-Kamusu'l-Muhit*, (İstanbul: el-Matbaatü'l-Osmani, 1885), II, 939.

dan halife olarak atanması nedeniyle de tüm varlıkları yönetir ve yaşadığı toplumu ıslah eder.²⁸ Kısacası siyaset, insanın kendisini, eşyayı, hayvanları ve yaşadığı toplumu yönetme, idare etme sanatıdır.

2.1.2. Terim Anlamıyla Siyaset

Siyaset bilimcilerin üzerinde ittifak etikleri bir siyaset tanımı olmamakla beraber siyaset, insanların bir arada yaşamalarından ortaya çıkan ve toplumun ortak çıkarlarını düzenleyen saha olarak tanımlanabilir. Siyasetin konusu toplumdur. Siyaset terimi, İslam geleneğinde imamet ve hilafet kavramları ile eş anlamlı kullanılmıştır.²⁹ Bu kavramlar, İslam âlimleri tarafından değişik şekillerde açıklanmıştır.

Cüveynî siyaseti (imameti), "Din ve dünya işlerinde umumi ve hususi meselelerde genel ve tam başkanlık"³⁰ olarak tarif ederken; Fahreddin er-Razî, siyaseti (imameti), "Kişilerden birisi için din ve dünya işlerinde başkanlıktır"³¹ şeklinde tarif etmektedir.

El-Amîdî ise siyaseti (imameti), "Ümmetin tamamının kendisine tabî olması vacip olacak şekilde bir kimsenin Müslümanların vatanlarının korunmasında ve şer'î kanunların ikamesinde Hz. Peygambere halife olmasıdır"³² diye ifade etmiştir.

Son olarak, kelamcıların tariflerine ilaveten, İslam hukukçusu, Maverdî'nin siyasete (imamete) yüklemiş olduğu istilahî anlam ise "İmamet, dini korumak ve dünyayı yönetmek üzere nübüvvetin yerine konulan makamdır."³³ şeklindedir. Maverdî, görüldüğü gibi imameti (siyaseti) dinin korunması ve dünyanın idare edilmesi için nübüvvetin yerine koyarak, devlet başkanının (imamın) peygamberin halifesi olduğunu açıklamıştır.

28 Salih Geçit, "İslam Kelamında Siyaset ve İmamet Tartışmaları" (Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2012), 3.

29 Ahmet Akbulut, "Hz. Muhammed Sonrası İlk Siyasi Krizin Toelojik Yansımaları," *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 4 (2006), 1-10.

30 Abdülmelik b. Abdullah b. Muhammed el-Cüveynî, *Ğıyasi'l-Ümem fi'l-tiyasi'z-Zulem*, thk. Abülazim ed-Dîb, (Beyrut: Daru'z-Zahim, 2007), 22.

31 Muhammed A'la b. Ali b. Muhammed Hamid b. Muhammed Sabir el-Ömerî el-Farûkî et-Tehnevî, *Keşşafü Istilahati'l-Fünûn Ve'l-Ulûm*, (Beyrut: Mektebetü Lübnan 1997), 1, 92.

32 Seyfüddin Ali b. Muhammed b. Salim es-Sa'lebî el-Amîdî, *el-İmametü min Ebkarî'l-Efkâr fi Usûlu'd-Dîn*, thk: Ahmed Ferid el-Mezidi, (Beyrut: Daru'l-Kutub el-İlmiyye, 2003), 69.

33 el-Maverdî, *el-Ahkamü's-Sultaniyye*, (Beyrut: Daru'l-Fikr), 2002, 29.

Bütün bunlar göz önüne alındığında siyaset (imamet-hilafet), İslam âlimlerince, dinin korunması ve dünyanın dinî hükümler doğrultusunda idare edilmesi hususunda Hz. Peygamber'e halife olan kişinin devlet başkanlığıdır. İslam âlimlerinin açıklamalarında iki husus dikkati çekmektedir. Birincisi, Hz. Peygamber'e vekâlet, diğeri de din ve dünya işlerinin yürütülmesidir.³⁴

İslam düşünce tarihinde bu şekilde tarif edilen siyaset kavramı, günümüz ilim adamları tarafından da kapsamlı olarak ifade edilmektedir. Siyaset, bir örgütün ya da bir örgütün üst düzey yöneticisinin önemli konularda benimsediği tutum ya da genel yönelim, izlediği yol ve yöntemdir.³⁵ Yine siyaset, insanın ve insanın oluşturduğu örgütlerin ve toplumların yaradılışlarından ve sosyo-ekonomik durumları gibi bazı nedenlerin sebep olduğu farklılıklardan kaynaklanan çıkar çatışmaları, toplumun sahip olduğu maddi ve manevi değerlerin paylaşılması mücadelesi olarak tanımlanmıştır.³⁶

2.1.3. İslamî Kaynaklarda Siyaset Kavramı

İslam tarihinde Müslümanlar arasında siyaset, dinî ve hukukî bir problem olarak sürekli tartışma konusu olmuştur. "Siyaset" kavramı, İslam düşünürlerinin ve âlimlerinin eserlerinde "imamet" ve "hilafet" kavramları etrafında ele alınmıştır. İslam siyaset anlayışında düşünce problemi olan siyaset, hilafet sisteminin Müslüman aydınlar tarafından tartışılması, hatta birçok aydın tarafından süresini tamamlayan bir olgu olduğu, İslam toplumlarına artık yetersiz geldiği, modern siyaset sistemleri ve modern siyasal düşünceleri karşısında misyonunu ve vizyonunu kaybettiği, artık kaldırılması gerektiği³⁷ düşüncesi tartışılmaya başlamıştı.

İslam siyasal düşüncesine siyaset, eski Yunan eserlerinin, özellikle Aristo ve Eflatun'dan "siyaset"³⁸ ve "devlet"³⁹ isimli kitapları tercüme edildikten sonra, İslam felsefesine girmiştir. Ancak kelimeler, felsefi tercüme girişimlerine karşı mesafeli durduğundan, siyaset kavramını, İslam tarihindeki siyasal gelişmelerden sonra

34 Hasan Gümüšoğlu, *İslamda İmamet ve Hilafet*, (İstanbul: Kayihan Yay., 2011), 37-38.

35 Ali Öztekin, *Siyaset İlimine Giriş*, (Ankara: Siyasal Kitabevi 1983), 1.

36 Ahmet Yücekök, *Siyasetin Toplumsal Tabanı*, (Ankara: AÜSBF Yay., 1987), 3.

37 Ali Abdürrazık, *İslam'da İktidarın Temelleri*, çev. Ömer Rıza Doğrul, (İstanbul: Birleşik Yay., 1995), 103.

38 Aristo, *Politika*, çev. Ersin Uysal, (İstanbul: Dergah Yay., 2007), 27.

39 Eflatun, *Devlet*, çev. Yağmur Reyhani, (İstanbul: Akavaryum Yayınevi, 2005), 53.

imamet ve hilafet kavramları çerçevesinde ele almıştır. Günümüzde Yeni İlm-i Kelam metodunda siyaset kavramı ve siyasal konular daha ağırlıklı bir şekilde ele alınmakta, kelam kitaplarında din-devlet ilişkileri demokrasi, laiklik, İslam'da idare ve idareci, İslam siyaset düşüncesi ve siyasal İslam gibi başlıklar altında geniş olarak tartışılmaktadır.⁴⁰

Yukarıda bahsettiğimiz bütün hususlar, İslam düşünce geleneğinde siyaset kavramının geniş bir şekilde kullanıldığına işaret etmektedir. Fakat siyaset kavramının diğer anlamlarından çok "devlet başkanlığı" olarak isimlendirilen konuları için "imamet" ve "hilafet" kavramları, İslam siyaset düşüncesinin ana konusu olarak işlenmiştir. Bu çalışmada, el-Eş'arî'nin siyaset düşüncesi işlenirken siyaset kavramı yerine çoğu zaman hilafet, imamet veya devlet başkanlığı gibi ifadeler kullanılmıştır.

2.2. Hilafetin Gerekliği

İnsanları ve devlet işlerini düzenleme ve yönetme sanatı ile ilgili özel görüş ve anlayış olarak tanımlanan siyaset, toplumsal olarak yaşamak zorunda olan insan için vazgeçilmez bir kurumdur. İnsanı ve toplumu yönetmekten bahsedebilmek için önce devletin varlığından söz etmek gerekir. Toplumun hayatını düzenli bir şekilde devam ettirebilmesi için topluma hâkim bir otoriteye ihtiyaç duyulduğu konusunda neredeyse görüş birliği vardır. Çünkü insanlar, yaratılışlarına sinmiş olan ihtiraslar nedeniyle, birbirlerine kötülük ederler ve arabulucuya ihtiyaç duyarlar. En üst arabulucu ise, toplumda en etkin ve en güçlü kurum olan siyasettir.⁴¹

Bugün anayasa dediğimiz temel yasa ile kişiye, mala, aileye, cezaya ve diğer alanlara ait sorumluluk, görev ve hakları belirleyip düzenleyen diğer tüm yasalar ve bunların bir arada meydana getirdiği siyaset sisteminin amacı, insanın dünyaya ait çıkarlarını, bir diğer ifadeyle maddeye ait tüm faydaları gerçekleştirmektir. İslam'da ise bu tür yasal düzenlemelerin amacı, halkın sadece maddeye ait çıkarlar değil, aynı zaman da manaya (hem dünya hem de ahirete) ait tüm çıkarlarını ve faydalarını gerçekleştirmektir.⁴²

40 Ömer Çelik, "Toplumsal İki Siyaset Sorunu," *1. İslam Düşüncesi Sempozyumu*, (İstanbul: Beyan Yay. trs.), 39-48.

41 el- Mavardi, *Edebü'd-Dünya ve'd-Din*, (Beirut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1987), 32.

42 er-Rayyis, *İslamda Siyasi Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Nehir Yay., 1990), 167.

Hilafetin gerekliliği konusunda tüm Ehl-i Sünnet, Mürcie, çoğu Mu'tezile ve Necdiler dışındaki Hariciler görüş birliği içindedirler. Şiiilerin tamamı yönetimin gerekliliğini, çıkış noktaları farklı olmalarına rağmen savunmuşlardır. Çünkü onlar da özel bir "vaciblik" anlayışı vardır.⁴³ Şia, imamet ilkesini genel anlamda nübüvvet düşüncesinden hareketle izah etmekte ve nebilere duyulan ihtiyaç ile imamlara duyulan ihtiyacı aynı çerçeve içinde değerlendirmektedir.⁴⁴

Hariciler yaşadıkları çöl yaşamından ve kent yaşamına uzak olmalarından dolayı adaleti kişilerin kendi aralarında kolay gerçekleştirebildiklerine inanmışlardı. Onlar şehir hayatının karmaşık yapısını, işleyişini anlamakta zorluk çekmekteydiler. Bundan dolayı onlar, pratik bir ihtiyacın ortaya çıkması durumunda imamın seçilebileceğini ve bu durumun da zorunlu olmayacağını ifade etmişlerdi.⁴⁵

Zorunluluğu savunan Şia, lütuf doktrini bağlamında açıklamalar getirmiştir. Onlara göre başkanın atanması lütuftur ve bundan dolayı da Allah'ın imam göndermesi "vacip"tir.⁴⁶

İmamet in ve hilafetin yapısı bu şekilde ortaya konulduktan sonra, siyaset bilimcilerinin üzerinde durdukları ilk sorun, bu yönetimin gerçekleştirilmesinin, uygulamaya konulmasının gerekliliği ve zorunluğu olmuştur.

El-Eş'arî'nin direkt olarak siyasetle ilgili ele aldığı problem, imamet veya hilafet problemidir. El-Eş'arî'ye göre ümmetin bir imam seçmesi vaciptir.⁴⁷ Ona göre, imamet in vucubiyeti ve farzियeti sem' yoluyla bilinen dinî kurallardan biridir.⁴⁸ Bu ifadenin anlamı şudur: Halife/devlet aklen değil sem'an vaciptir. Yani devlet tarihi, sosyal ve siyasi bir zorunluluktur. Biz devletin zorunluluğunu salt aklın verdiği hükümlere göre değil, tarihe ve sosyal hayata bakıp anlıyoruz.⁴⁹ El-Eş'arî bu konuyu açıkça eserlerinde ifade etmemekle beraber Hz. Ebü Bekir'in hilafeti çerçevesinde ele almaktadır. *El-İbane* adlı eserin son konusu olarak "el-Kelam fi İmameti Ebü Bekir es-Sıddık (r.a.)" başlığında bu hususa değinilmektedir.

43 Ay, *Mu'tezile ve Siyaset*, 54.

44 Mahsum Aytepe, "İmamet in Vucubiyeti Tartışmaları: Kadı Abdülcebbar-Şerif Murtaza," *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 1 (2016), 103.

45 Mehmet Evkuran, "Ehl-i Sünnet Siyaset Düşüncesinin Yapısı ve Sorunlar" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003), 46.

46 Cengiz Kanık, "Eş'arî Gelenekte Devlet Başkanlığı," *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Eş'arilik Sempozyumu*, (İstanbul: Beyan Yay., 2015), 442.

47 Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, (İstanbul: Selçuk Yayınları, 1980), 75.

48 Abdulkahir el-Bağdadi, *Kitabu Usulu'd-Din*, (Beyrut: Daru'l Meşrik, 1986), 272.

49 Süleyman Uludağ, *İslam Siyaset İlişkileri*, (İstanbul: Dergah Yay., 1998), 99.

El-Eş'arî'ye göre devletin varlığı "sem'an" (sosyal yönden) zorunluğu ile ilgili Taftazanî *Şerhu'l-Makasid* adlı eserinde bununla ilgili şu üç delili öne sürer:⁵⁰

1. Devlet/halife zorunludur. Bu konuda sahabenin icma'sı ve ittifakı vardır. Sahabe için seçim o kadar önemlidir ki, sahabe Peygamberin gaslini ve kefenlemesini bırakıp halife seçme işi ile meşgul olmuşlardır. Diğer halife seçimlerinde de bu yol izlenmiş, vefat eden halifenin cenazesi kaldırılmadan yeni halifeye biat edilmiştir.⁵¹
2. İslam ülkesini korumak, bu amaçla ordu hazırlamak, bunu cihad için cepheye sevk etmek farzdır ve bu farzı devlet olmadan gerçekleştirmek imkânsızdır. Dolayısıyla farzın yerine getirilmesini sağlayan şey de farzdır.⁵²
3. Zararı def, faydayı celp etmek devlet sayesinde mümkündür. Devlet kötülüklerin ve haksızlıkların işlenmesine engel olur. İşleyenleri cezalandırır. Düzeni kurar, can ve mal güvenliğini sağlar. Bütün bunlar farzdır, farzın yerine getirilmesini sağlayan devletin ve devlet başkanının varlığı da farzdır.⁵³ "Kur'an-ı Kerim'de övülen kimselerin hepsi, Hz. Ebû Bekir'in halifeliğini kabul etmişlerdir. Övgüye nail olan sahabe, ona 'Peygamberin Halifesi' unvanını verip ve ona biat ederek, itaat ettiler. Böylece, onun üstünlüğünü onaylamış oldular. Zira o, imamete müstahak olduğu, ilim, zühd, isabetli karar, insanları idare etme gibi nitelikleri bakımından etrafındaki insanların en iyisiydi."⁵⁴

El-Eş'arî'nin Hz. Ebû Bekir'in halifeliği özelinde hilafetin gerekliliği (vücûbiyeti) konusunda ileri sürdüğü deliller şunlardır:

a. Kitap: Kur'an'da Hz. Ebû Bekir'in imametinde delalet eden ayetler şunlardır: Nur Sûresi, 55; Hac Sûresi, 41; Fetih Sûresi 18; Tevbe Sûresi, 83; Fetih Sûresi, 15, 16. El-Eş'arîye göre bu ayetlerin işaret ettiği zat Hz. Ebû Bekir'dir. Hatta bu ayetlerde Hz. Peygamber'den sonra fetih hareketlerinde bulunan Hz. Ömer'e de işaret edilmektedir. Mademki ayetler Hz. Ömer'in imametini vacip kılmaktadır, o halde Hz. Ömer'in imameti de Hz. Ebû Bekir'in imametini vacip kılmaktadır. Madem Hz. Ebû Bekir'in Hz. Peygamber'den sonra imameti vaciptir, o halde o, Müslümanların hepsinin efdalidir.⁵⁵

50 Uludağ, *İslam Siyaset İlişkileri*, 99.

51 Uludağ, *İslam Siyaset İlişkileri*, 99.

52 Uludağ, *İslam Siyaset İlişkileri*, 99.

53 Uludağ, *İslam Siyaset İlişkileri*, 99.

54 Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *el-İbane ve Usulü Ehli's-Sünnet*, çev. Ramazan Biçer, (İstanbul: Gelenek Yay., 2010), 108.

55 el-Eş'arî, *el-İbane ve Usulü Ehli's-Sünnet*, 109.

b. İcma: Hz. Ebû Bekir'in imameti hakkındaki diğer delil de icma'dır. Zira Müslümanların hepsi, ona tabi oldular, itaat ve bey'at ettiler. Ona "Rasulullah'ın Halifesi" adını verdiler. Hz. Ali ve Hz. Abbas'ın da ona bey'at ettiklerini ve onun imametini ikrar ettiklerini görmekteyiz. Mademki Hz. Ali ve Hz. Abbas, ona bey'at ettiler, o halde Hz. Ebû Bekir'in Müslümanların icma'ı ile halife seçildiğini kabul etmek gerekmektedir. Dolayısıyla Hz. Ebû Bekir'in halifeliği üzerinde icma' ve ittifak hâsıl olmuştur.⁵⁶

El-Eş'arî, dört halifenin seçimini veya iş başına gelişini delillendirme çabasını gösterirken, Kur'an ve icma' ile birlikte bir de mantikî akıl yürütme metodunu seçen el-Eş'arî, Ehl-i Sünnet'in müşterek anlayışını ortaya koyduktan sonra satır aralarında hilafetin nas ve tayin ile olduğunu iddia eden Şia'ya da cevap verme çabasına girişmektedir. Öncelikle ilk üç halifenin hilafetini mantıksal kısır döngü (kıyas-ı mün'akis) yöntemiyle ispata çalışıp, kendine has bu delillendirme yöntemiyle ilginç bir tavır sergilemektedir. Başka bir ifadeyle, el-Eş'arî'nin bu delillendirme çabası neticesinde "Hz. Ebû Bekir'in hilafeti sabittir. Çünkü Hz. Ömer'in hilafeti de sabittir. Hz. Ömer'in hilafeti sabittir. Çünkü Hz. Ebû Bekir'in hilafeti sabittir. Madem Hz. Ömer'in hilafeti sabittir, o halde onun seçtiği komisyonun atadığı Hz. Osman'ın hilafeti de sabittir. Madem Hz. Osman'ın hilafeti sabittir, öyleyse Sahabeden ehl-i hal ve akdin seçtiği Hz. Ali'nin hilafeti de sabittir." şeklinde bir anlayış ortaya çıkmaktadır.⁵⁷

El-İbane'de "Hz. Ebû Bekir'in Hilafeti" üzerinden bunları söylerken, *el-Luma*'da ise "Babu'l-Kelam fi'l-İmame" başlığı altında yine Hz. Ebû Bekir'in hilafeti üzerinden hilafetin gerekliliğini ayetler, mantikî deliller ve akıl yürütme usulü ile ele almaktadır.⁵⁸

El-Eş'arî ve ilk dönem Eş'arî kelimacıları devleti ve devlet başkanını, adaleti tesis eden bir otorite olarak görmektedirler. Kendileri dışında gelişen siyasal ve sosyal olaylarda daima toplum yararını düşünerek, toplumu kriz, kargaşa ve belirsizlik ortamına sürükleyecek söz ve eylemlerden uzak durmuşlar, dinin yaşanması ve korunması için rol model olarak gördükleri devlet başkanını ve devleti zorunlu olarak görmüşlerdir. Bu sebeple yaşadıkları siyasi belirsizlik ve toplumsal çatışma ve çözülme ortamının meydana getirdiği kargaşadan kaçmışlar, toplumun maslahatını ön planda tutmuşlardır. Toplumun maslahatını göz önüne alarak ideal

56 el-Eş'arî, *el-İbane ve Usulü Ehlî's-Sünnet*, 110.

57 Geçit, *Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Din-Siyâset İlişkisi Konusundaki Görüşleri*, 107.

58 Geçit, *Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Din-Siyâset İlişkisi Konusundaki Görüşleri*, 108.

yönetimin ve ideal devlet adamının yerine, reel olanı, sosyal şartlara en uygun ve en faydalı olanı tercih etmişlerdir. Ancak daha sonraları toplumun maslahatlarını gözetmek, her durumda ulu'l-emre gönüllü itaat haline dönüşmüş ve zulmeden iktidarların kendilerine meşruiyet zemini bulmalarına yol açmıştır.⁵⁹

2.3. Halifenin Göreve Gelme Şekli

Bir devletin şeklini belirleyen en önemli unsur devlet başkanının göreve gelme şeklidir. İslam hukukunda toplumun bir devlet kurması zaruri görülmele beraber, bu devletin şeklinin ne olduğu veya olması gerektiği açık olarak ortaya konmuş değildir. Gerçekten kitap ve sünnette devlet başkanı ile ilgili genel prensipler dışında bir hüküm bulunmadığı bilinmektedir. İslam hukukçuları, özellikle raşit halifelerin uygulamalarını esas alarak bu hususta belirli prensipler ortaya koymaya çalışmışlardır. Hz. Peygamberden sonra devlet başkanı olan raşit halifelerin sahabe olmaları ve sahabe döneminde görev yapmaları onların davranışlarının İslam hukuku açısından delil olarak kabul edilmesine neden olmuştur.⁶⁰

Kitap ve Sünnet üzere temellenen İslam ümmetine ait siyasal yetkinin niteliği ve çerçevesi, Hz. Peygamber'in vefatından sonra hulefa-i raşidin'in uygulamaları ile şekillenmiştir. Bu uygulama bir tür temsil sistemi olan biata dayanır. Şii eğilim ise biata karşı çıkmış ve İmamın sadece önceki İmamın vasiyeti (nasb) yoluyla iktidara gelmesi sayesinde meşruiyyet kazanacağını savunmuştur. Bu sebeple Hz. Ali dışındaki halifelerin iktidarını meşru kabul etmemiştir. Genelde bütün İslam mezhepleri, özelde Ehl-i Sünnet bu görüşü reddetmiştir.⁶¹

Eş'arî âlimleri Şia'nın görüşlerine tepki göstererek onların öne sürdükleri delillerin dayanaksızlığını ve tutarsızlıklarını ispatlamaya çalışmışlardır. Şia'ya göre, halife tayin etmek Allah üzerine naklî delillerin gereği olarak vaciptir. El-Eş'arî'ye göre ise, devlet başkanlığı itikadî bir konu değil, akli bir konudur.⁶²

Eş'arî'nin günümüze ulaşan eserleri arasında halifenin göreve gelme şekli ile ilgili herhangi bir kanaate ulaşılamamıştır. Ancak onun bu konudaki görüşlerini el-Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Firak* isimli eserinde şu şekilde belirtmiştir:

59 Geçit, *Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Din-Siyâset İlişkisi Konusundaki Görüşleri*, 108

60 Abdülkerim Zeydan, *el-Medhal li Diraseti'ş-Şeriat'l-İslamiyye*, (Amman: Müessesetü'r-Risale Naşirun, 1990), 174-175.

61 Hızır Murat Köse, "Siyaset," *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVII, 294.

62 el-Bağdadî, *Kitabu Usulu'd-Din*, 276.

Ehl-i Sünnet, imam seçmenin yolunun "ıctihadla, seçimle" olması gerektiğini belirtmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'den herhangi bir belli şahsın imamete tayin edilmiş olduğuna dair bir hüküm bulunmamaktadır. Rafizî'lerin "Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi doğru ve kesin bir hükümle İmam tayin etmiştir."⁶³ iddiasının mesnetsiz olup, böyle bir durum vaki olsaydı, bunun bir topluluk tarafından nakledilmesi gerekirdi. Hz. Ali için bu durum hakkında herhangi bir nakil olmamasına rağmen, Hz. Ebü Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman hakkında tevatür düzeyine çıkmış nakiller bulunmaktadır.⁶⁴

2.4. Halifenin Görevleri ve Görev Süresi

2.4.1. Halifenin Görevleri

İslam'ın siyaset yapısı, müminin bu dünyadaki hayatını düzenlemek için rehberlik etmek üzerine kurulmuştur. Siyasetin nihai hedefi ise bir kimsenin mümkün olan en temiz şekilde yaşaması için yol göstermektir. Aynı zamanda devlet adamlarını vatandaşlarına karşı ve uluslararası ilişkilerde mümkün olan en doğru hareket tarzına yönleltmelidir.⁶⁵ Sonra halifeler vatandaşlarına karşı sorumludurlar. Bu sorumluluk duygusu ve ahirette Allah'a hesap verme düşüncesi nedeni ile devlet adamları, yönetim alanında yapacakları her türlü işi bütün detayları ile gözden geçirmek zorundadırlar. Çünkü İslam, herkes için hesap verme zorunluluğunu getirmiştir. Dolayısıyla siyasetçi ve devlet adamı bu hesap verme zorunluluğunun dışında tutulmamıştır. Bu hesap verme ve sorumluluk duygusuyla beraber İslam, yöneticilere görev ve sorumluluklar getirmiştir.⁶⁶ Bu sebeple yöneticilik makamı, görevlerinin çokluğu, yetkilerinin genişliği yanında, sorumluluğu da ağır olan bir makamdır.⁶⁷

Ehl-sünnette siyaset olarak isimlendirilen devlet başkanlığının görev alanı, Müslümanların din ve dünya mutluluğunu sağlamak üzere oldukça geniş tutulmuştur. Devlet adamları her şeyden önce bu görevleri yerine getirirken önce Allah'a karşı ve Sünnetin hükümlerine uygun olarak hareket edecek, Kur'an ve sünnetin hükümlerinin olmadığı yerlerde ise İslam Hukuku'nun "İmamın raiyye (uyruk)

63 Hasan Onat, "Şii İmamet Nazariyesi (Kuleyni, Kummi ve Tusi'nin Görüşleri Çerçevesinde)," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32 (1992) 89-110.

64 el-Bağdadî, *Kitabu Usulu'd-Din*, 276.

65 Muhammed Hamidullah, *İslam Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşçu, (Ankara: Nur Dağıtım, 1979), 50.

66 Maksut Çetin, "Maturudîliğin Siyaset Anlayışı" (Doktora Tezi, Atatürk Ün., 2013), 132.

67 M. Beşir Eryarsoy, *İslam Devlet Yapısı*, (İstanbul: İşaret Yay., 1988), 120.

hakkındaki tasarrufları maslahata (kamu yararına) dayalıdır⁶⁸ genel kaidesine göre davranacaktır. Siyaset, İslam dininin hedeflediği beş temel amacı korumak için vardır. Bu gayeler ise; dini, nefsi, akli, nesli ve malı korumaktır.⁶⁹

İmam el-Eş'arî'nin eserlerinde açık olarak devlet başkanının görevlerine değinilmese de, *el-Luma*'da Hz. Ebû Bekir'in ve Hz. Ömer'in hilafetlerine işaret edildiğine dair delil olarak ileri sürdüğü Kur'an'daki ayetlerde devlet başkanlarının din ve dünya ile ilgili şu görevlerine dikkat çekilmektedir:

- a) Ümmetin maslahatını gözetmek üzere İslam ordusunun komutanı olmak ve ganimetlerin adaletli olarak dağıtılmasından sorumlu olmak.⁷⁰
- b) Dini iç ve dış tehditlere, fitnelere karşı korumak, siyasal istikrarı sağlamak ve gerektiğinde Müslümanları savaşa davet etmek.⁷¹

Maverdî (ö. 450/1058) ise *el-Ahkamu's-Sultaniyye*'de yöneticinin ve devletin görevlerini on maddede şu şekilde sıralamaktadır:

1. Sağlam esaslarıyla selefin üzerinde icma ettiği noktalara uygun olarak dini korumak.
2. Anlaşmazlığa düşmüş kimselerin anlaşmazlığını çözmek, adaleti genelleştirmek ve zalimlerin mazlumlarını ezmelerini engellemek.
3. Ülkeyi savunma ve halkı korumak; halkın, mal, can, gezi ve diğer alanlardaki güvenliğini sağlamak.
4. Allah'ın koyduğu yasakların çiğnenmesini önlemek, kulların haklarını kollamak ve bu yolda gerekli had cezalarını uygulamak.
5. Müslümanların, zimmîlerin ve Müslümanlarla anlaşmalı olanların kanlarına, hayatlarına, mallarına kastetmek isteyen, dini ortadan kaldırmaya teşebbüs eden düşmana karşı harp hazırlığı yapmak, toplumun savunması için kaleler yapmak gerekli önlemleri almak.
6. Hak dine çağırıda bulunduktan sonra, direnenlerle mücadele etmek, Allah'ın hakkını yerine getirmek için cihat etmek.

68 Mecelle, Md: 58.

69 el-Amidi, *el-İmametü min Ebkarî'l-Efkar fi Usûlu'd-Din*, III, 48.

70 Fetih, 48/15.

71 Tevbe, 9/83.

7. Korkutmaksızın, zulüm ve haksızlık yapmaksızın üzerlerine farz olan kişilerden zekât, sadaka, ganimet ve diğer vergileri toplamak.
8. İsrâf ve cimriliğe kaçmadan, hazineden gerekli olanlara tam vaktinde yardımlarda ve gerekli ödemelerde bulunmak.
9. Vergilerin toplanması, halka nasihatın sağlanması için emniyet memurları, tayin edip görevlendirmek, böylece eşitlik ve güvenliği sağlamaktır.⁷²
10. Toplumun işleri ve durumları ile bizzat ilgilenmek, yakından takip etmek, gerekli denetimleri yapmaktır.⁷³

Bütün bu görevleri yerine getirebilmesi için devlet başkanına geniş yetkiler verilmiş olduğu görülmektedir. Devletin başında bulunan kimse, aynı zamanda ordunun, yargı ve yürütmenin de başıdır. Yani devlet başkanı, bütün yetkiyi güçler birliğini temin ederek elinde bulundurmaktadır. Devletin bütün işlerinden kendisi sorumluluğu olduğu için, görevlendirdiği kimseler de, işleri devlet başkanı adına yürütürler. Yönetimi altındaki teb'ada tayin edilen o kişilerin emirlerine uymakla yükümlüdürler. Ancak burada "masiyetle emrolunmadıkça" şartı söz konusudur. Hukuki olarak da yönetimi altında bulunan teb'asından hiçbir üstünlüğü yoktur. *La yüs'el* (sorgulanmaz) değildir.⁷⁴ Yaptıklarından dolayı şer'î hükümler doğrultusunda hesap vermek zorundadır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) kendisine bile gerektiğinde kısas uygulatmıştır.⁷⁵

Ayrıca Gazzâlî, devlet başkanının görevleri arasında, devlette istikrarın huzur ve temeli oluşturması nedeniyle, huzur ve güvenin gerçekleştirilmesi, adaletin gerçekleştirilmesi, bireyler üzerinde zulmün kaldırılması ve bireylere erdemli bir hayatın sağlanmasını da belirtmektedir.⁷⁶

İbn Haldun ise Mukaddime'sinde devlet başkanının şu iki temel hususta faaliyet gösterdiğini ifade etmektedir: Birincisi, dinde, şer'î tekliflerin gereğine göre hareket etmek (*hıfz-ı din*), ikincisi ise, dünya işlerini idarede (*siyaset-i dünya*), beşeri umranda insanların maslahatları ne ise ona göre hareket etmektir. O, dinî (namaz, fetva, kaza, cihad ve hisbe, adalet ve *sahibuş-şurta*) ve dünyevî Müslüman-

72 el-Maverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, çev. Ali Şafak, (İstanbul: Bedir Yay., 1994), 19-20.

73 Muhammed Abdülhayy Kettanî, *Hz. Peygamber Döneminde Sosyal Hayat ve Kurumlar*, çev. Ahmet Özel, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 4-5.

74 Ebû Zehra, *İslam'da İtikadî, Siyasi ve Fikhi Mezhepler Tarihi*, 127.

75 Eryarsoy, *İslam Devlet Yapısı*, 189.

76 Huriye Tevfik Mücahid, *Farabî'den Abduh'a Siyasi Düşünce*, (İstanbul: İz Yay., 2005), 157-158.

ların tüm hallerinde tasarruf eder ve aralarında Şer'î ahkâmı umumî bir şekilde uygular.⁷⁷

Devlet İslam dini açısından ne kadar gerekli ise, devlet başkanının varlığı da o kadar zorunludur. Çünkü en geniş yetkilerle yetkilendirilmiş ve en yüksek düzeyde yaptığı uygulamalardan sorumlu devlet başkanı olmadan, İslam'ın bir hayat düzeni olarak hayata geçirilmesinden bahsedilemez.

2.4.2. Halifenin Görev Süresi

İslamın ilk dönemlerinde tevarüse dayanmayan bir idare kabul edilmiş ve belirli bir süreyle sınırlı seçim yapılmamıştır. Devlet başkanları, gerekli görüldüğü takdirde vazifeden hal' edilmeleri (görevden alınmaları) imkânı saklı kalmak şartıyla ömür boyu seçilmişlerdir. Yani, halifelerin hiçbirisi belirli bir süre için seçilmiş değil, ölünceye kadar o makamda kalmak üzere seçilmiş bulunuyorlardı. Bununla birlikte, "sınırlı bir süre için seçme yasak edilmemiştir."⁷⁸

İmam-ı el-Eş'arî'nin günümüze kadar ulaşan eserlerinde hilafet için sınırlı bir süreden bahsedilmemektedir. Ancak, İslamî gelenekte başkanların kayd-ı hayat şartıyla (ölünceye kadar) seçilmelerinin tercih edildiği görülmektedir. İlk Müslümanların, bütün peygamberlerin ömür boyu peygamber olarak görevlendirilmelerine kıyas yaparak meseleyi düşünmüş olmaları mümkündür. Böyle bir nassın bulunmadığını kabul etmekle birlikte, halifenin hayatı boyunca bu görevde kalması, işlerin daha düzenli yürümesini, istenmeyen durumların ortaya çıkmasını önleyeceğini savunan ve halifenin ölümüne kadar kalmak üzere seçilmesi konusunda icma' bulunduğunu bildirenler, belirli bir süre için seçimi kabul etmemişlerdir.⁷⁹

Halifelik, halkın seçilmiş olanlarından, yani "Ehlü'l-Hal ve'l-Akd" veya "Şura meclisinden" alınan biat ile gerçekleşir. Halifeliğin yetkileri, İslam'ın hükümleri ile sınırlıdır. Bu hükümlerden ayrılma, halife tarafından söz konusu olacak olursa veya halife görevlerini yerine getiremeyecek bir duruma düşerse, daha önce bey'atte bulunmuş olanların bey'atlerini geri alma imkânları olmalıdır.⁸⁰ Bu ise, yeni bir

77 İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergah Yay., 2001), 460-461.

78 Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, (İstanbul: İrfan Yay., 2003), II, 885.

79 Eryarsoy, *İslam Devlet Yapısı*, 190.

80 el-Maverdî, *Ahkam-ı Sultaniyye*, 55.

bey'ate başvurmakla mümkün olur. Bu durumun gereğini araştırıp karar verecek olanlar da *Ehlü'l-Hal ve'l-Akd*⁸¹ veya Şura meclisidir.⁸²

Cüveynî'ye göre, hakkında imamet akdi gerçekleşen kişi imam olur ve onun akdi bağlayıcı olur. Bağlayıcı akidden sonra ümmetin ona itaat etmesi gerekir. Ancak bazı arızî durumlar nedeniyle imamın azli gündeme gelebilir. Bu konuda da o şöyle der:

İşlerin düzeninde herhangi bir bozulma meydana gelmeden imamın azledilmesi caiz değildir. Bu konuda icma' hâsıl olmuştur. Ancak imam şayet fık ve fücür diye nitelenen büyük günahları işlerse, yaptığı bu fasıklığı nedeniyle imamlık onur ve itibarını kaybederse, onun, başkası tarafından hal' edilmeden kendisinin istifâ etmesi mümkündür. Şayet kendisi istifâ etmeye yanaşmazsa, onun hal'edilmesi de, direnmesi de ve bir yolu bulunduğunda onu imâmetten ayırma takviminin devreye konulması da mümkündür.⁸³

Cüveynî de Bakıllanî gibi imamın hal' edilmesi için gerekli şartları ifade etmiş olmasına rağmen bunun dışında hilafet için sınırlı bir süreden bahsetmemiştir.

Son olarak, son dönem İslam âlimlerinden Muhammed Hamidullah, hulefa-i raşidin döneminin yönetim şeklinin, cumhuriyet, monarşi ve oligarşiden farklı olarak, eskiden beri Arap toplumunun idare şekli olan, babadan oğula geçmeyen, kayd-ı hayat şartıyla, seçimle iş başına gelen, idare şekli olduğunu ifade etmiş ve ne Peygamber (s.a.v.)'den önce, ne de Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra geçici süre ile iş başına gelen devlet başkanlığı sisteminin Arap toplumunda uygulanmadığını ifade etmiştir.⁸⁴

Sonuç olarak görülmektedir ki, Eş'arî kaynaklarında, siyasetçilerin görevlerinin; ölüm, istifa ve durumunun değişmesi olmak üzere üç husustan biri ile sona ereceği ayrıntılı olarak anlatılmış, ancak, belirli bir süre ile seçilme şartından bahsedilmeyerek bu konuda Müslümanlara geniş bir hareket alanı bırakılmıştır. Günümüz yönetim şekillerinde ise, ideal yönetim şekillerine ulaşılabilmek için her devletin anayasasında bu hususlar detaylı şekilde belirlenmiştir.

81 el-Eş'arî, *Makalatu'l-İslamiyyin*, thk. Ahmed Cad, (Kahire: Daru'l-Hadis, 2009), 330.

82 Eryarsoy, *İslam Devlet Yapısı*, 190.

83 el-Cüveynî, *Giyasu'l-Umem fi İltiyâsî'z-Zulem*, 106-121.

84 Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma, (İstanbul: Bir Yay. 1984),108.

Sonuç

"İslam'ın siyasi çöküşü" olarak nitelendirilen Abbasiler döneminde, son derece zor şartlar altında, akli ön planda tutan Mu'tezile ekolünün mihne süreci sonrasında kendini yenileyemeyerek etkinliğini kaybetmesi, el-Eş'arî gibi ilim ve fikir adamlarının ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır. El-Eş'arî her ne kadar Mu'tezile'den ayrıldığını ifade etse de İslam'ı savunma ve Mu'tezilî çevreyi eleştirirken onların metodlarından istifade etmiş, itikadî esasları aklın ilkeleri ile desteklemekten geri durmamıştır.

Eş'arî'nin yaşadığı dönemde genel olarak, siyasi ve toplumsal kargaşanın hâkim olduğu görülmektedir. Senelerce devam eden siyasi hareketler bu kargaşa ortamını daha da çekilmez bir şekle sokmuş, halkı isyan etme noktasına getirmiş ve bu sebeple zaman zaman ayaklanmalar çıkmaya başlamıştır. Doğrusu öyle bir ortamda, el-Eş'arî'nin uzlaşmacı bir tavır takınarak ortaya çıkması kaçınılmaz hal almıştır. Onun için el-Eş'arî, devlet otoritesine karşı halkı itaat ve sükûnete çağırmış, isyan hareketlerine katılmaktan halkı uzak tutmaya çalışmış, uç fikirler arasında orta yolu bulmak ve bu kriz ortamından çıkmak için çok büyük gayret sarf etmiştir.

Siyasi ve dinî ihtilaflar karşısında el-Eş'arî'nin öne çıkardığı bu uzlaşmacı tutumun, her dönemde toplumun huzur ve refahını sürdürmeye önemli katkılar sağladığı açıktır. Eş'arîlik, İslam ümmetinin dört asırlık birikimin en tehlikeli noktasında ortaya çıkmış, geçmiş mirası gözden geçirerek, geleceğe daha derli ve toplu bir şekilde aktarmayı başarmıştır.

Son olarak, el-Eş'arî, Müslümanların parçalandıkları ve birbirlerini din dışı olmakla itham ettikleri bir dönemde onların ortak Müslüman üst kimliklerine vurgu yaparak hepsine kucak açmıştır. Bu durum, İslam dininin birleştirici ve toparlayıcı mesajını hatırlama ve hatırlatma düşüncesiyle, siyasi çalkantıların ve iç çekişmelerin yaşandığı ve her gün yüzlerce masum Müslümanın katledildiği günümüz İslam coğrafyasında ihtiyaç duyduğumuz örnek bir tavır olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

Abdülhamid, İrfan, "Eş'arî Ebü'l-Hasan." *TDV İslam Ansiklopedisi*, XI, 444-447. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Abdürrazık, Ali. *İslam'da İktidarın Temelleri*. Çev. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Birleşik Yay., 1995.

Akbulut, Ahmet. "Hz. Muhammed Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları." *Kelam Araştırmaları Dergisi* 4, (2006): 1-10.

- Amidî, Seyfüddîn Ali b. Muhammed b. Salim es-Sa'lebî. *el-İmametü min Ebkarî'l-Efkâr fi Usûlu'd-Din*. Thk: Ahmed Ferid el-Mezidi. Daru'l-Kutub el-İlmiyye, 2003.
- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslam Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşr., 2011.
- Aristo. *Politika*. Ter. Ersin Uysal. İstanbul: Dergah Yay., 2007.
- Ay, Mahmut. *Mu'tezile ve Siyaset*. İstanbul: Pınar Yay., 2002.
- Aytepe, Mahsum. "İmametın Vucubiyeti Tartışmaları: Kadı Abdülcebbar-Şerif Murtaza." *Kelam Araştırmaları Dergisi* 1, (2016): 102-118.
- Bağdadî, Abdülkahir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı. Ankara: 2008.
- Bağdadî, Abdülkahir. *Kitabu Usulî'd-Din*. Beyrut: Daru'l Meşrik, 1986.
- Buharî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdullah. *Sahihu'l-Buharî*. Thk. Muhammed Zehir Nasire'n-Nasır. Şam: Daru Tavku'n-Neca, 2001.
- Bozkurt, Nahide. "Abbasiler." *İslam Tarihi*. Ankara: İSAM Yay., 2012.
- Cüveynî, Ebü'l-Maalî Abdulmelik b. Abdillâh Cüveynî. *Giyasu'l-Umem fi İltiyâsi'z-Zulem*. Thk. Mustafa Ali, Beyrut: Daru'z-Zahim, 2007.
- Çağatay, Neşet ve İbrahim Agah Çubukçu. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yay., 1985.
- Çelik, Ömer. "Toplumsal İki Siyaset Sorunu." 1. *İslam Düşüncesi Sempozyumu*. İstanbul: Beyan Yay., trs..
- Çetin, Maksut. "Maturüdüliğin Siyaset Anlayışı." Doktora Tezi, Atatürk Ün., 2013.
- Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fi Tarihü'l-Müluk ve'l-Ümem*. Thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata. Beyrut: Daru'l Kitabü'l-Arabi, 1992.
- Ebü Zehra, Muhammed. *İslam'da İtikadî, Siyasi ve Fikhî Mezhepler Tarihi*. Çev. Sıbğatullah Kaya. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1993.
- Eflatun. *Devlet*. Çev. Yağmur Reyhani. İstanbul: Akavaryum Yayınevi, 2005.
- Eflatun. *el-İbane*. Çev. Ramazan Biçer. İstanbul: Gelenek Yay., 2010.
- Eflatun. *Makalatu'l-İslamiyyin ve İhtilafı'l-Musallin*. Thk. Ahmed Cad. Kahire: Daru'l-Hadis, 2009.
- Eryarsoy, M. Beşir. *İslam Devlet Yapısı*. İstanbul: İşaret Yay., 1988.
- Evkuran, Mehmet. "Ehl-i Sünnet Siyaset Düşüncesinin Yapısı ve Sorunlar." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzibü'l-Luğa* XIII. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2001.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*. İstanbul: Selçuk Yayınları, 1980.
- Geçit, Mehmet Salih. "Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Din Siyaset İlişkisi Konusundaki Görüşleri." *Ekev Akademi Dergisi* 61 (2015): 97-112.
- Geçit, Mehmet Salih. "İslam Kelmasında Siyaset ve İmamet Tartışmaları." Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2012.
- Gümüşoğlu, Hasan. *İslam'da İmâmet ve Hilâfet*. İstanbul: Kayıhan Yay., 2011.
- Güneş, Hüseyin. "Eş'ariliğin Kuruluş Dönemine Tarihi Bir Bakış." *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Eş'arilik Sempozyumu*. İstanbul: Beyan Yay., 2015.
- Hakyemez, Cemil. "İlk Dönem İslam Tarihinde Mihne Süreci ve İslamî İlimlere Etkisi İsimli Çalıştay'ın Değerlendirilmesi." İstanbul Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi 26 (2012): 213-232
- Hamidullah, Muhammad. *İslam Peygamberi*. Çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yay., 2003.

- Hamidullah, Muhammad. *İslam'da Devlet İdaresi*. Çev. Kemal Kuşçu. Ankara: Nur Dağıtım, 1979.
- Hamidullah, Muhammad. *İslam Müesseselerine Giriş*. Çev. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Bir Yay., 1984.
- İbn Asakir, Ebü'l-Kasım, Ali b. el-Hasan. *Tebyinü Kezibü'l-Müfteri fi ma Nüsibe İla İmam Ebi Hasan el-Eş'arî*. Beyrut: Daru'l-Kitabü'l-Arabi, 1990.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. Çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yay., 2001.
- İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrrem el-İfriki el-Misri. *Lisanü'l-Arab*. Beyrut: Daru's-Sadr, 1993.
- Kanık, Cengiz. "Eş'arî Gelenekte Devlet Başkanlığı." *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Eş'arîlik Sempozyumu*. İstanbul: Beyan Yay., 2015.
- Kettanî Muhammed Abdülhayy. *Hiz. Peygamber Döneminde Sosyal Hayat ve Kurumlar*. Çev. Ahmet Özel. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Koçyiğit, Talat. *Kelamcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: DİB Yay., 1984.
- Köse, Hızır Musa. "Siyaset." *TDV İslam Ansiklopedisi XXXVII*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Maverdî, Ebû Hasan Ali b. Muhammed b. el-Habib el-Basri el-Bağdadi. *el-Ahkamü'l-Sultaniyye*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 2002.
- Maverdî, Ebû Hasan Ali b. Muhammed b. el-Habib el-Basri el-Bağdadi. *el-Ahkamu's-Sultaniyye*. Çev. Ali Şafak, İstanbul: Bedir Yay., 1994.
- Maverdî, Ebû Hasan Ali b. Muhammed b. el-Habib el-Basri el-Bağdadi. *Edebü'd-Dünya ve'd-Din*. Beyrut: Daru'l-Kutubü'l-İlmiyye, 1987.
- Mücahid, Huriye Tefvik. *Farabî'den Abduh'a Siyasi Düşünce*. İstanbul: İz Yay., 2005.
- Mütercim Asım Efendi. *el-Okyanusü'l-Basît fi Tercümetü'l-Kamusu'l-Muhit*. İstanbul: el-Matbaatü'l-Osmani, 1885.
- Onat, Hasan. "Şii İmamet Nazariyesi (Kuleyni, Kummi ve Tusi'nin Görüşleri Çerçevesinde)." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (1992).
- Öz, Şaban. *İslam Tarihi*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2013.
- Öztekin, Ali. *Siyaset İlmine Giriş*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 1983.
- Rayyis, Muhammed Ziyauddin. *İslamda Siyasi Düşünce Tarihi*. Çev. Ahmed Sarıkaya. İstanbul: Nehir Yay., 1990.
- Şerif, Mian Muhammed. *İslam Düşünce Tarihi*. Çev. Mustafa Armağan. İstanbul: İnsan Yay., 1990.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülük*. Thk. Muhammed. Ebül Fadl İbrahim. Beyrut: Daru Suveydan, 1967.
- Tehanevî, Muhammed A'la b. Ali b. Muhammed Hamid b. Muhammed Sabir el-Ömerî el-Farûkî. *Keşşafü Istılahatü'l-Fünûn Ve'l-Ulûm*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1997.
- Uludağ, Süleyman. *İslam Siyaset İlişkileri*. İstanbul: Dergah Yay., 1998.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı. İstanbul: Birleşik Yay., 2001.
- Yazıcıoğlu, Mehmet Sait. "Eş'arî'nin Hayatı." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV, (1981).
- Yücekök, Ahmet. *Siyasetin Toplumsal Tabanı*. Ankara: AÜSBF Yay., 1987.
- Zeydan, Abdülkerim. *el-Medhal Li Diraseti's-Şeriatü'l-İslamiyye*. Amman: Müessesetür-Risale Naşirun, 1990.